

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ
АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

АЗИЗ ҚАЮМОВ

ШАРҚ ФАКУЛЬТЕТИДА

(Хотиралар)

Тошкент – 2006

Масъул муҳаррир: **Самдбек Ҳасанов**

1944 йилда Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетида (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) Шарқ факультети очилган эди. 2004 йили шунга 60 йил тўлди. Бу давр мобайнида ўша бир кичик факультет Ўзбекистоннинг энг машҳур ва нуфузли олий ўқув юртиларидан бирига айланди.

Ўзбекистон мустақиллигининг ёрқин самараларидан бири ўша факультет асосида ҳозирги Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг юзага келиши ва унинг ривож топиши бўлди.

Ушбу китобчада 1944 йили Шарқ факультетининг илк қалдирғочларидан бири – Азиз Қаюмов мазкур факультетнинг дастлабки шаклланиш жараёнлари, ўқитувчилари, талабаларининг ҳаёти ва ўқиши тўғрисидаги хотиралари ҳикоя қилинади.

© Азиз Қаюмов, 2006.

ШАРҚ ФАКУЛЬТЕТИДА

XX асрнинг 20 йилида Тошкентда Университет ташкил топди. У дастлаб Туркистон университети деб аталган. Кейинчалик Ўрта Осиё Давлат университети дейила бошлади. Урушдан кейин Тошкент Давлат Университети, ҳозир эса Ўзбекистон Миллий университети деб юритилади. Университетга 1970 йилда Ленин номи берилган эди. Ҳозир Мирзо Улугбек номидадир.

Ўзбекистондаги яна бир эски университет Самарқанд шаҳрида бўлиб, илгари Ўзбекистон Давлат университети деб аталар эди. Бу университетга Алишер Навоий номи берилган. Совет даврида Ўзбекистонда фақат шу икки университет бўлган.

Мустақилликдан сўнг Ўзбекистон ҳукумати ҳар бир вилоятда университет ташкил этди.

XX аср ўттизинчи йилларида Ўзбекистон пойтахти Самарқанддан Тошкентга кўчиб ўтгандан сўнг ҳам республикада Самарқанд шаҳрининг тутган ўрни ва аҳамияти сақланди. Чунки, Тошкент сиёсий ва саноат маркази бўлса, Самарқанд маданий марказ деб ҳисобланган.

Мен Кўқонда ўрта мактабнинг юқори синфларида ўқиб юганимда Самарқандга бориб, университетнинг тил ва адабиёт факультетида ўқишни, профессор Абдурахмон Саъдийнинг лекцияларини тинглашни орзу қилар эдим. Чунки Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетида у вақтда филология факультети йўқ эди. 1941 йили уруш бошланиб кетди. Шунда Самарқанддаги университет (ЎзГУ) Тошкентдаги университет (САГУ) билан бирлаштирилди. 1944 йили Тошкентда бу бирлашган Университет (у САГУ номини сақлади) таркибида Шарқ факультети ташкил этилди. Бир йил олдин эса САГУда филология факультети ҳам очилган эди.

1944 йили Кўқондан Тошкентга келиб олий мактабда ўқиш имкониятига эга бўлдим. Филология факультетига кирмоқ ниятида Тошкентга келишим олдидан Кўқондаги мактабдош дўстим, мендан тўрт ёш катта, оға каби қадрли ва меҳрибон бир зот Солижон Йўлдошев шундай дедилар:

- САГУда Шарқ факультети очилибди. Агар ўқишга кирадиган бўлсангиз, шу факультетга кириш.

Бу маслаҳат менга маъқул тушди. Чунки, болалиқдан ўзбек мумтоз адабиётини севар, Навоий, Муқимий, Фурқат, Амирий,

Нодира шеърларини ўқиб ўсган эдим. Агар араб ёзувини, араб ва форс тилларини билмаса, киши ўзбек адабиёти тарихини ўргана олмайди. Бу оддий ҳақиқат бўлиб, Шарқ факультети эса бу билимларни тўла ҳажмда беради. Шунинг учун ҳам иккиланмай, Шарқ факультетига ўқишга кирдим.

Мен Қўқондаги 3-ўрта мактабни 1942 йилда имтиёзли аттестат билан битирганман. Аттестатда бундай ёзув бўлган: “Обладатель данного аттестата имеет право поступить в ВУЗы СССР без сдачи вступительных экзаменов” (Ушбу аттестат эгаси СССР Олий ўқув юртларига кириш имтиҳонлари топширмасдан кириш ҳуқуқига эгадир).

Шунинг учун Шарқ факультетига ўқишга киришим қийин бўлмади. Факультет дскани Абдурахмон Ҳамроев, гарчи кечкиброқ келган бўлсам-да, дарҳол дарсларга қатнамоққа рухсат берди.

Шарқ факультетида биринчи курсда араб, форс, турк, инглиз ва рус тиллари ўқитилар, кейинчалик III курсдан бошлаб форс тили ҳам ўқитила бошлади. Ижтимоий дарслар ўз йўлида давом этар, аммо факультетда кўпроқ тарихга оид предметлар бош ўрин эгаллаган. Мен эса адабиётга оид дарсларга кўпроқ қизиқар эдим. Шарқ факультети янги очилган бўлганидан ҳали ўз қиёфаси, йўналишини аниқлаб олмаган, ҳазирча тажриба (эксперимент) бормоқда. Ҳатто форсийзабон адабиёт тарихи ҳали ўқитилмас эди. Ўзбек адабиёти тарихи тўғрисида бўлса гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Адабиётшунослик асослари, адабиёт назарияси каби предметлар эса умуман йўқ. Шунинг учун Шарқ факультети билан баравар, ёнма-ён филология факультетининг кечки бўлимига ҳам ўқишга кирдим. Кундузи Шарқ факультетида ўқир, кечкурунлари филфакнинг кечки бўлимидаги дарсларни тинглар эдим. Доцент Хайрулла Абдуллаевнинг рус тили дарсларини филфакнинг кечки бўлимида мароқ билан тинглаганларим ҳамон эсимда.

1944 йил ноябрь. Тошкентдаги Инқилоб скверига (ҳозирги Амир Темури хийбони) дарахтларда хазонрезгилик. Дарахтлар ўртасидан ўтган йўлқалар тўкилган барглари билан қопланган. Гарчи куз тугаётган бўлса-да, ҳаво унчалик совуқ эмас. Кечга томон мен филфакдаги дарсларга йўл олдим. Университет яқинида яхши танишим Ҳафиз Абдусаматов билан учрашиб қолдим. Бу киши у вақтда филология факультетининг V курсида ўқир, аълочи тала-

балардан (Сталин степендиати) эдилар. Мен салом бердим. Ҳафиз Абдусаматов мен билан илиқ сўрашдилар. Ёшимиз деярли баробар бўлса-да, ҳар ҳолда мен биринчи курс талабаи, у киши эса бешинчи курс талабаидирлар. Ўқиш йиллари бу фарқ ҳамиша сезилади. Ўзаро муомалага ҳам таъсири бор.

- Ҳа йўл бўлсин? Кечга томон қаерга ошиқиб кетмоқдасиз?

- Мен Шарқ факультети билан баравар филфакнинг кечки бўлимига ҳам ўқишга кирганман. Ҳозир кечки дарсларга кетаяпман.

Ушбу жавобимга олқиш ва таҳсин кутдим. Яна, ана илмга муҳаббат, қойилман. Шундай ўқимоқ, билим олмақ керак, дейдилар деб ўйлаб ички гурур билан у кишининг муносабатини ўзим учун олдиндан белгилаб ҳам қўйдим.

Ҳафиз Абдусаматовнинг кулиб турган чеҳраси жиддийлашди. У менга қараб норози оҳангда деди:

- Ундай қилманг. Биттасини маҳкам тутинг. Ё Шарқ факультетини, ё кечки филфакни. Агар иккаласида ҳам ўқишни давом эттира берсангиз унисидан ҳам, бунисидан ҳам ҳеч нарса чиқмайди.

Бу маслаҳат мени ўйлантириб қўйди. Чунки кундузги ўқиш ҳам деярли бутун кунни банд қилар, ундан сўнг кечки ўқишга қатнамоқ оғир бўларди. Тез кунда буни аниқ сеза бошладим. Охири бориб, кечки филфакдаги ўқишни тарк қилмоққа тўғри келди.

Энди хонаси келганда шуни айтиб ўтмоқ керакки, барибир мен ўзимни экстерн усулида ўзбек филологияси факультетини битирган деб ҳисоблайман.

Биз Шарқ факультетини 1949 йили битирдик. Мен эрон-афгон бўлимида ўқиганман. Қўлимиздаги олий маълумот тўғрисидаги дипломда ихтисосимиз филолог деб кўрсатилган. Ўша вақтдаги шароитга кўра биз форс тили ўқитувчилари бўлиб чиққанмиз. Шарқ факультетида 1950-1952 йиллари форс тилидан дарс берганман. Аммо асосий иш жойим ЎзФА Шарқшунослик институтини бўлиб, форс-тожик тилидаги қўлёзма китоблар устида ишлардим. Аммо ҳар бир кишининг умр бўйи кўзлаган мақсади, интилиши бўлади. Мен ҳали мактаб ўқувчиси эканлигимдан бери орзуим ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш, тадқиқ этиш эди. Шунга кўра Шарқ факультетида ўқиб анча тайёргарлик олдим. Араб, форс, турк, афгон тилидан сабоқлар ўтдим. Қўлёзма китоблар устида ишла-

моққа озми-кўпми малака ҳосил қилдим. Аммо бир тизимли равишда адабиётшунослик, адабиёт назарияси, ўзбек адабиёти тарихи, рус адабиёти тарихи, Фарбий Оврупо адабиёти тарихи ва бошқа адабиёт соҳалари бўйича муайян, режали дарслар ўтмадим. Унинг устига ўзимизнинг ўзбек адабиёти бўйича XX асрнинг ўрталарида на бир ўрта мактаб дарслиги, на бир умумий адабиёт тарихи очерклари ёки бирор системали адабиёт тарихини ёритувчи, умумлашмалар қилувчи илмий асар бор. Бундан ташқари кўплаб йирик ижодкорларимизнинг ижодий мерослари чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилган эмас. Қўлёзма китобларнинг ўзбек адабиётига доирларини тўла нашр этмаганмиз. Шундай пайтда ким бу ишларни амалга оширади, агар Шарқ факультетида араб, форс тиллари, қўлёзма манбалар устида ишлов бўйича малака ҳосил қилган ёш мутахассислар бу ишларга киришмаса.

Шу мулоҳазалар билан мен ўзбек адабиётига оид асарларни, адабиёт назарияси, адабиётшунослик асосларига доир китобларни мустақил ўрганмоққа киришиб кетдим. Даставвал Олим Шарофидинов нашр этган “Ўзбек адабиёти хрестоматияси” (1941-1945), Ойбек домудла катта ва мазмундор кириш мақоласи ёзган “Ўзбек поэзиясининг антологияси” (1948) каби китобларни қайта-қайта ўқир эдим. Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” китобини мактабда ўқиб юрган вақтлардаёқ деярли ёдлаб олгандим. Абдурахмон Саъдийнинг “Адабиёт услублари” китоби, ўзбек адабиётига оид барча мақолаларини тинмай мутолаа қилардим. Навоийнинг “Чор девон”и (Уйғун ва Собир Абдулла нашри) мактаб ўқувчиси эканимдаёқ қўлимдан тушмас эди. (Бу китоб 1940 йилда Тошкентда ўша вақтдаги жорий ўзбек лотин ёзувида босилган). Навоийнинг кейин босилиб чиққан барча асарларини, сал муболаға билан айтганда, Ўзбекистонда адабиётга оид ўзбек тилида босма асарларнинг бирорчасини ўқимай қолдирмаганман. Битта мен эмас, Шарқ факультетидаги курсдошларим Убайдулла Каримов, Рустам Комилов, Абдуқодир Ҳайитметов, Расулхон Ҳодизодалар ҳам худди шундай қилардилар. Мустақил равишда Адабиёт назариясига оид дарсликлар, монографиялар, хусусан Л. Тимофеевнинг “Адабиёт назарияси” дарслигини қайта-қайта ёдлаш даражасида ўқиганмиз.

Ўзбек адабиёти тарихи дарслиги умуман ёзилмагани учун, фил-факда ўқиган дўстларимдан Фулом Каримовнинг ўзбек адабиёти

тарихи бўйича ўқиган лекцияларининг ёзувларини олиб, ўқиб чиқар эдим. Евгений Эдуардович Бертадьснинг бирор асарини қолдирмай ҳаммасини қайта-қайта ўқиганман. Фулом Каримов Е.Э.Бертадьснинг шогирдидир. Мен ўзимни Е.Э.Бертадьс ва Фулом Каримовларнинг увайс шогирди деб биламан (Навоийнинг кўрса-тишича, агар бирор киши ўша устоздан бевосита дарс тинглама-ган бўлса-да, унинг асарларини ўқиб таълим олган бўлса Увайс шогирд ҳисобланган (“Насойим ул-муҳаббат”дан – А.Қ).

Бундан ташқари рус адабиёти ва адабиётшунослигига оид асар-ларни ҳам мустақил ўргандим. Хусусан, Белинскийнинг улуг рус шоирлари Пушкин, Лермонтов тўғрисида ёзганлари катта таъ-сир кўрсатди. Бир кун бизга форс тилидан дарс берган ўқитув-чимиз Николай Филаретович Левицкий билан востфак (шарқ фа-культети) хотираларини эслаб, суҳбатлашган чоғимизда у ки-шига қандай қилиб филология факультетида ўқитиладиган пред-метларни мустақил ўрганишга тўғри келганини айтиб бердим. Шунда Николай Филаретович комплимент қилиб эҳтимол шу йўл билан сен, ўша факультетда ўқитиладиган билимларни ор-тиқроқ миқдорда олгандирсан, деган эдилар.

Бу айтилган гаплардан мақсад мақтанчоқлик эмас. Аксинча, билим шундай нарса эканки, уни қанча олмагин, барибир оз. Киши умр бўйи илмга интилоғи керак. Абу Райҳон Беруний сингари тирикликнинг охириги дақиқасигача билимга интилиб яшамоғи лозим. Шунда у умрини беҳуда ўтказмаган бўлади. Зотан ҳадиси шарифда айтилганидек,

“Бешикдан то қабргача илм ўрган”.

Шарқ факультетида биз ўқиган беш йил давомида доцент Аб-дурахмон Ҳамраев декан бўлган. Менимча, бу киши табиатан де-кан бўлиб туғилган бўлса керак. Бу вазифани жуда жойига қўйиб бажарди.

I курсда бизнинг гуруҳимизда 16 талаба ўқирдик. Шулардан 15 таси ўғил бола. Битта қиз. Бу қизнинг фамилияси Аминова, оти Раҳима. У Қўқондаги № 1 Калинин номли рус мактабини битир-ган бўлиб, рус тилида сўзлашарди. Ўзбек тилини яхши эгалламоқ учун ўзбек гуруҳига ёзилган. Факультетда уни дугоналари, яқин-лари Рая Аминова дер эдилар. Бу тиришқоқ талаба илм ўрганиш-да ҳам, оммавий талбирларда ҳам ҳаммага ибрат эди. Раҳима Ами-

нова ҳамма дарслардан аъло баҳо оларди. Агар у инглиз тили дарсида бирор матнни ўқиса бутун гуруҳимиз маҳлиё бўлиб тинглар, текстни рус тилига таржима қилганда эса талабчан ўқитувчи Нина Петровна Куш ҳеч қандай тузатиш киритмасдилар. Раҳима араб ва форс тилларидаги матнларни ҳам тез уқиб, тўғри таржима қилар ва яхши таҳлил этиб берарди. Ижтимоий фанлар бўйича унга тенг кела оладиган талаба камдан-кам топиларди. 1948 йили биз форс тилидан Саъдийнинг “Гулистон”ини ўқиганмиз. Шунда IV курс талабаси Раҳима Аминова “Саъдийнинг дунёқараши” деган бир илмий реферат ёзган. Бу докладда Саъдий дунёқарашига катта таъсир кўрсатган суфизм фалсафий таълимотининг моҳияти, унинг тўрт қондаси қисқа ва гўзал таъриф этилган эди. Бу докладни ёзишда фалсафа фанлари доктори Воҳид Зоҳидов илмий консультант бўлганлар. Қиёс қилиб ўтмоқ учун эслатаманки, Ўзбекистонда суфизм (тасаввуф) таълимотининг илмий ўрганилиши фақат 1991 йилда мустақиллик қўлга киритилгандан кейингина ривож топди. Бу масала билан илгари улуғ олимлар А.А.Семенов, Воҳид Зоҳидов, Ойбеклардан кейин ўша пайтдаги Шарқ факультетининг талабаси, бўлажак академик Раҳима Аминова ҳам шуғулланган.

Яна гуруҳимизда намунали талабалардан бири – Убайдулла Исроилович Каримов бўлиб, ичимизда ёши каттамыз эдилар. Бутун факультетдаги талабалар у кишини ҳурматлаб, “Убайдулла ака” деб атардик. Убайдулла ака урушдан ярадор бўлиб қайтганлар. Шарқ факультети очилганини эшитгач, шу факультетга I КУРСГА ЎҚИШГА КИРГАНЛАР. Урушга кетишдан олдин эса Тошкентдаги Ўрта Осий Индустириал институтининг (САИИ) химия-технология факультетини битирган эканлар. Шарқ факультетига ўқишга кирмоқдан мақсад – Шарқ мамлакатлари халқлари яратган аниқ фанлар тарихини чуқур ўрганмоқ бўлган. Бу ҳар иккала талаба кейинчалик Ўзбекистон илмининг шону шавкатини бутун оламга таратган мўътабар олимлар бўлиб етишдилар.

Раҳима Ходиевна Аминова (1925-2001) – академик, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Республика Беруний номли Давлат мукофотининг совриндори, XX аср ўзбек тарихшунослигининг энг йирик ва обрўли вакили, элу юрт ўртасида эътибор ва эътироф қозонган олима бўлиб танилди.

1966 йили Раҳима Ходиевна Аминова бизнинг авлодимиз ичидан биринчи бўлиб Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланди. Шунда мен уни табриклаб бир назм ёзиб юборган эдим. Қуйида шуни келтираман:

*Қабул эт табриklar гулдастасини
Адолат тантана қилган бу фурсат.
Эй, ўзбек юртининг олима қизи,
Мақтовинг куйлайин,
Айлагил рухсат.*

*Таланту меҳнату маҳорат билан
Элнинг муҳаббатин қозонган ўзинг.
Дала шийпонидан Кремлгача
Дилларга ўт солди оловли сўзинг.*

*Фанний анжуманга аъзо этибдур
Илҳом, шуур ила хўб ишлаганинг.
Табригим боиси бул эмас, балки
Илмга ифтихор бағишлаганинг!*

Убайдулла Исроилович Каримов ҳам академик, филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, қатор фахрий мукофотлар совриндори, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Бакр Розий ва бошқа улуғ арбоблар илмий меросини тадқиқ этишда улкан илмий натижаларга эришган олим бўлиб шуҳрат топдилар.

Убайдулла Каримов 1997 йилда 77 ёшда дунёдан ўтдилар. Шу муносабат билан мен бир марсия ёзган эдим. Шунинг айрим байтлари бундайдир:

*Дариғо, кетди оламдин илмлар мажмаи, доно
Фунун уммони ғаввоси, балоғат авжиди туғро.*

*Билим маҳсулларида шундайин хирман яратмишики,
Мунингдек бо барокат ишни инсон қилмаган асло.*

*Дедилар офарин хизматларига кўп ўқиб таҳсин
Абу Бакр Розий, Беруний билан Шайхур раис Сино...*

*Илм ганжинасин зеби азизу қойим ўлғайсен
Убайдуллоҳ Исроил Каримий чун дури якто.*

Гуруҳимиздаги бошқа талабалар ҳам берилиб ўқир, бир-биримизга нисбатан дўстона муносабатда бўлар эдилар. Мен беш йил ўқишимиз давомида бу гуруҳдаги талабалари ўртасида бирор низо ёки келишмовчилик бўлганини эслай олмайман.

Кейинчалик шу гуруҳдаги талабалардан Ўзбекистоннинг кўзга кўринган олим, фозил кишилари етишиб чиқди. Жумладан, А. Зиёдов, А. Аъзамов, М. Шамсиддинов Тошкент маориф тизимининг обрўли ходимларидан бўлдилар. Қувомиддин Муниров тарих фанлари номзоди, ЎзРФА Шарқшунослик институтининг пешқадам олимларидан бири бўлиб ҳамон хизмат қилмоқда. Унга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими фахрий унвони берилган. Наби Умаров бутун ҳаётини кутубхона ишига бағишлади. 40 йилдан ортиқ ЎзРФА фундаментал кутубхонасининг мудури бўлиб ишлади. У ҳам Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими бўлган. Фуломхўжаев ҳам кутубхона ишида ишлади. Тошкент Давлат университети фундаментал кутубхонасининг директор ўринбосари эди. Рустам Комилов нашриёт ишида бўлиб Навоий асарлари, бошқа ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини нашр этишда фаол иштирок этди. Уйғун Орипов ҳиндшунос олим бўлиб етишди. У Ленинградда машҳур ҳиндшунос академик Баранниковга шогирд бўлиб бу ихтисосни тўла эгаллаган эди. Абдумалик Раззоқов – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон тарихи бўйича тадқиқотлар олиб борди, олий ўқув юртларида дарс берди. Доцент Надим Беҳбудиев ҳам Ўзбекистон, Тожикистон олий ўқув юртларида ўқитувчилик қилди. Ҳусанхон Юнусов – фалсафа фанлари номзоди, Қурбон Мелиев – филология фанлари номзоди, Усмон Мама-тохунов – филология фанлари номзоди, Шарафиддин Эшонхўжаев – филология фанлари номзоди, ўз ихтисослари бўйича таниқли мутахассислари бўлишди.

Ҳозир улардан айримлари марҳум. Барҳаётлари эса узоқ умр кўрсинлар, эл юрт ичида обрў ва қадрлари баркамол бўлсин.

ИХТИСОСЛАНИШ

1946-47 ўқув йилидан, яъни учинчи курсдан Шарқ факультетида ихтисосланиш бўлди. Тўрт ихтисос бўйича ўқишлар бош-

ланди: Эрон-афгон бўлими, Шимолий Ҳинд бўлими, Уйғур бўлими, тарих бўлими.

Биринчи ва иккинчи курсда алоҳида-алоҳида ўқиган талабалар энди аралашиб кетдилар. Бизнинг гуруҳимиздан кўпчилик, шу жумладан мен ҳам Эрон-афгон бўлимига ўтдик. Дарслар ўз меъёрида давом этар эди.

I-II курсларда араб тилидан Содиқ Мирзаев дарс берган эдилар. Энди III курсдан араб тилини Абдулазиз Ғаниев ўқита бошладилар. Мен аниқ билмайман, у киши расмий рухсат олганми, йўқми ҳар ҳолда III курсдан Қуръонни ўқий бошладик. У вақтларда ҳатто, Шарқ факультетида ҳам бу предметни ўқитиш учун катта жасорат керак эди. Демак, декан Абдураҳмон Ҳамроевда шу жасорат ва дадиллик бор экан-да. Кичик сураларни ёдлаб ва таржима қилиб бўлгач, Юсуф ва Зулайҳо қиссасини тўла ўқидик. III курсдан бошлаб Бокий Закиевич Холидов афгон (пушту) тилидан дарс бера бошладилар.

Шарқ факультетида дарслар бошланган пайтда 1944 йилда фақат бизнинг биринчи курс бор эди. Унда ўзбек ва рус тилларида ўқийдиган гуруҳлар бир-бирдан алоҳида ажратилган. Бундай ажралиш учинчи курсда тугади ва гуруҳлар бир-бирларига қўшилиб кетди.

Биринчи курсда форс тилидан Абдуғани Муталлибов ўқитдилар. Бу киши наст бўйли, чувак, мўйсафид киши эдилар. Айтишларича у киши Бухорода таржимон бўлиб ишлаган эканлар (Амирликда). Ўзбек, форс, араб тилларидан ташқари рус тилини яхши билар, инглиз тилидан айрим таржималар ҳам қилар эканлар.

Ўқиб бошланган кунлар. Кеч куз. Ҳаво совуқ. Яқинда ёғиб ўтган ёмғир ҳамма ёқни шилта қилиб юборган. Йўллар лой. Совуқ шамол эсиб турибди. Абдуғани Муталлибов домулла дарсга ўз вақтида етиб келдилар. Совуқ аудиторияга пальто ва телпакда кириб келдилар. Портфелни столга қўйиб, курсига ўтирдилар, қўллари бир-бирига ишқалаганча бизга дедилар:

- Бугун ҳаво совуқ. Шамол. Тобим ҳам йўқ. Танамда ҳарорат бор. Аммо дарсга келдим. Чунки, сизларнинг дарсларни қизиқиб, берилиб ўқишларингиз узилиб қолмасин, - дедим.

Шундай меҳрибон, фидойи муаллим эди бу киши. Ярим ўқув йили давомида домулла бизга араб ёзуви, форс тили грамматикасининг асосий қоидаларини ўргатдилар. Талабалар Е.Э.Бертельснинг “Форс тили” ўқув китобидаги енгил ҳикояларни аста-

секин ўқимоқ ва таржима қилмоқни ўргана бошладилар. II курсда бизнинг гуруҳда форс тилини академик Александр Александрович Семенов ўтдилар. Бу домулла бизга қўлэзма китоблардан ўзлари танлаб келтирган матнларни ўқитар эдилар. Улар ҳам тил, ҳам маърифий жиҳатдан муҳим эди. Масалан, Бобур тўғрисидаги каттагина мақолани домулла бошидан охиригача ўқитдилар. Биз матнни форс тилидан рус тилига таржима ва грамматик таҳлилини ҳам қилар эдик. Яна Александр Александрович талабалар учун қизиқарли ҳикоялар ва ибратли ўғитлардан иборат шеърларни ҳам қўлэзмалардан танлаб келтириб дарс чоғида бизга ўқитар эдилар. Шулардан баъзилари бизга ёд бўлиб қолган.

*Сухан дар даҳон эй хирадманд чист
Калиди дари ганж, соҳиб хунар.
Ки дар баста бошад чи донад касе
Ки гавҳарфурушаст ё пилавар.*

Таржимаси:

*- Оғиздаги сўз нимадир? Эй ақлли киши, айт.
- Ҳазина эшигининг калидидир, эй хунар эгаси.
Агар эшик берк бўлса киши қаердан билсин
Бу гавҳар сотувчининг дўконими ё баққолникими.*

Бизлар у вақтда бу тўртликнинг Саъдийнинг “Гулистон”идан олинганини билмасдик. Аммо ёддан бир-биримизга севиб ўқир эдик.

III курсда форс тилини Альфред Карлович Арендс, Николай Филоретович Левицкийлар ўқитдилар (грамматика, морфология ва синтаксис). Тажриба дарсларини Раим Умарович Умаров ўтар эди. Бу киши “Гулистон”ни ўқита бошладилар.

IV курсда форс тили асосан амалий дарсларда давом этди. Уни эронлик муҳожирлар Шидфар ва Аҳмад Табатабойи олиб бордилар.

Кўриниб турибдики, форс тили дарслари Шарқ факультетига кўп ва турли шаклларда ўқитилган. Аммо форс адабиёти тарихи ўқитилмас эди. Фақат 1949-50 йилдан бошлаб Ленинграддан таклиф этилган Николай Александрович Болдырев форс адабиёти тарихидан дарслар ўтди. Бу дарслар талабалар томонидан катта

қизиқиш билан қарши олинди. Аммо бу пайтда биз факультетда ўқишни тугатиб чиқиб кетган эдик.

Бизга турк тили дарсларини Юсуф Зиё Ширвоний ўтган. Озар-байжонлик бу муаллим баланд бўйли, оқиш юзли, қадди қомаги келишган киши эди. Унинг яккаю ягона сарғиш рангли костюми ҳамиша озода, дазмолланган бўларди. У турк тилини кўпроқ матнлар орқали ўқитар, лотин, араб ёзувларидаги матнларни ҳафсала билан ўргатарди. Яна у бизга усмонли туркча араб ёзувини ҳам ўқитган. III курсда Юсуф Зиё Ширвоний шеърят назарияси, арузни ўқита бошлади. Аммо бу, дарслар бир ягона тизим асосида эмас, балки арузнинг айрим қоидалари билан таништиришдан иборат бўлди. Арузни бизга араб тили муаллими Содиқ Мирзаев жишдий ва чуқур ўргатган. Чунки Содиқ Мирзаев аруз қоидаларини ўзлари ишлаб чиққан жадвал асосида ўқитдилар. Бу жадвални бизга ёдлаб олдирилди. Сўнгра Ҳофиз Шерозий дево-нидаги барча ғазалларнинг вазнларини аниқлаб чиқмоққа мажбур қилдилар. Гарчи бизга жуда оғир, машаққатли, ҳатто, зери-карли туюлса-да, домулла жуда қаттиқ турганлари учун бу ишларни бажармай иложинг йўқ эди.

Бир кунги бир талаба тоқати тоқ бўлиб сўраб қолди:

- Бу қоидаларни ўрганишнинг қандай зарурияти бор?

С. Мирзаев домулла у талабага диққат билан қарадилар, бироз жим турдилар, сўнгра ажабланганнамо дедилар:

- Ахир шеърларни тўғри ўқимоқ керакми ёки йўқми?!

Бу жуда тушунарли жавоб эди. Аруз вазнида ёзилган шеърни тўғри ўқий олмайдиган мутахассисни мутахассис демоқ мумкин бўлармиди?!

Содиқ Мирзаев ўта талабчан ўқитувчи эдилар. У кишининг I-II курсларда араб тилидан дарс берганларини айтиб ўтдим. Энг асосий усул ёдлаш эди. Барча қоидаларни худди ҳисоб дарсида қарра жадвалини ёдлагандай ёдлаб олмоқ шарт эди. Менимча, Содиқ Мирзаев бу жадвалларнинг баъзиларини ўзлари ишлаб чиққан бўлсалар керак. Ҳар ҳолда II курсда араб тили морфологиясини (сарф) тугатганимиздан сўнг домулла бизга дедилар:

- Мана, сизлар икки йил давомида араб тилининг асосий қоидаларини ўтдингиз. Илгари бундай дарсларни мадрасаларда деярли ўн йил ўқир эдилар. Демак, бизнинг совет методикаси қанчалар илғор ва пухта эканлиги шундан ҳам кўриниб туради.

Кўришиб турган нарса шу эдики, ўша методикани Солиқ Мирзаев ўзлари ишлаб чиққандилар. Тўғрироғи, бу Солиқ Мирзаев методикаси бўлган. Фақат домулла ўзига хос камтаринлик билан ҳеч қачон буни очиқ айтмаган. Шунинг учун домулла ўша вақтда одат бўлган ифодани ишлатиб қўя қолганлар.

Солиқ Мирзаев талабалардан билим олишни талаб қилар, заррача ялқовликка йўл қўймас, ялқовликнинг бирор кўринишига ҳеч тоқат қилмас эдилар.

У вақтларда араб тилидан на дарслик, на ўқув китоби бўлган. I курсда барон Гиргаснинг ўқув китобидан бироз ўқиганмиз. Асосий дарслик фақат Солиқ Мирзаев ўтган дарсларнинг конспектларидангина иборат бўлган. Шунинг учун домулла конспектларимизнинг тўла ёки чала эканлигини қаттиқ текширар эдилар, бу масалада ҳеч кимни истисно қилмаганлар. Навбатдаги имтиҳон сессиясида араб тилидан зачет топширишимиз керак. Зачетдан олдин домулла конспектларимизни текширдилар.

Солиқ Мирзаев домулла билан менинг ўртамазда анча ҳурматли муносабатлар ўрнашган эди. Зачет топширмаққа навбатим келганида, мен аудиторияга киргач, домуллага салом бердим:

- Ассалому алайкум.

- Ваалайкум асалом. Келинг, келинг, - дедилар домулла энгил табассум билан. Ўлтиринг: қани конспектларни кўрайлик-чи?

Мен курсига ўлтиргач, конспектлар ёзилган дафтарни олиб домуллага узатдим. Домулла дафтарни олиб уни диққат билан варақлай бошладилар. Чеҳралари очиқ эди. Аммо дафтарнинг ўртасига борганда юздаги очиқлик жиддийлик билан алмашди. Қовоқлари солинди. Дафтарни ёпгандан сўнг дедилар:

- Бир дарснинг конспекти йўқ. Ўшани ёзиб келасиз.

- Ўша дарсни мен ўртоқларимнинг конспектидан ўқиб тайёрланиб келганман. Кейин ёзиб қўяман.

Домулла менга ғазаб билан боқдилар. Дафтарни менга узатар эканлар, бирдан баланд овоз билан дедилар:

- Бор, бор жўна!

Мен индамай дафтарни олиб чиқиб кетмоққа мажбур бўлдим, Ўша куни бутун гуруҳдан бир талабагина – Убайдулла Каримов зачет топшира олди. Бошқалар ҳаммаси зачетдан йиқилди. Араб тилидан зачет уч кун давом этди.

Баъзи талабалар декан Абдураҳмон Ҳамраевга арз қилибдилар. Декан Солиқ Мирзаевга, бу зачет, ўрнига келгуси семестрда

араб тилидан имтиҳон бўлади. Ушанда ҳар қандай талабчанлик кўрсатмоқ мумкин бўлар, деган эмиш. Шунда Содиқ Мирзаев домудла деканга, мен ҳукумат учун чала мулла кадрлар тайёрламайман, менга халал берманг, деб жавоб қилган эканлар.

Биз ҳозир етуқлик ёшига етган авлод бу жонкуяр, инсофли ва талабчан, мукамал билимлар эгаси ва бу билимларни имкон борича ёш авлодга етказмоққа интилган улуғ олим ва муҳтарам устозни ҳурмат ва фаҳр билан ёллаймиз, унинг нузли хотираси олдида ҳаяжон билан бош эгамиз.

Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетида беш йил (1944-1949) ўқидим.

I курсда ўқиган вақтимизда ҳали уруш давом этарди. Талабаларнинг тирикчилиги оғир. Касаба уюшмаси талабаларга қўлидан келганича ёрдам бериб келган. Баъзи талабаларга қўйлак, шим, пайпоқ, телпак каби нарсаларга ордер бериларди. Сўнг талабалар шу ордер билан кўрсатилган дўконларга бориб уларни олардилар. Менга ҳеч нарса бермас эдилар. Гўё деканат ва касаба уюшмаси менинг бор-йўқлигимни сезмагандек. Улардан бирор нарса сўрамоққа андиша қилар эдим. Аммо бошқа талабалар қатори бироз бўлса-да, диққат-эътиборга сазовор бўлмоқни истаганман. Фақат II семестр имтиҳонларининг ҳаммасини беш баҳога топширганимдан кейингина, менинг ҳам борлигимни эсладилар шекилли, бир майка олмоққа ордер бердилар. Мен бу имкониятдан мамнун бўлиб, аллақайси кўчадаги дўконни топиб бориб, ўша майкани олдим ва анча вақт кийиб юрдим.

II курсдан бошлаб факультетнинг ижтимоий ишларида фаол қатнаша бошладим. Биз факультетда кўп учрашувлар уюштирардик. 1947-48 йиллари хорижий мамлакатларда бўлмоқ ўзбек зиёлиларига камдан-кам насиб бўларди. Машҳур ёзувчи Ойбек Покистонга бориб келгач, катта бир китоб ёзганлар.

Ўрта Осиё Давлат университетининг ректори академик Султон Умарович Умаров бир гуруҳ москвалик олимлар билан Ҳиндистонга сафар қилдилар. У кишидан кейин академик Воҳид Йўлдошевчи Зоҳидов ҳам Ҳиндистонда бўлдилар. Биз Шарқ факультетида С.У.Умаров, сўнгра эса В.Й.Зоҳидовлар билан учрашувлар уюштириб уларнинг Ҳиндистон сафари тўғрисидаги суҳбатларини тинглаганмиз. Бу учрашувлар талабаларда кучли таассурот қолдирган. Шарқ факультетида яна ўзбек адабиёти ва санъатининг мумтоз арбоблари Фафур Фулом, Ойбек, Шайхзода,

Собир Абдулла, Тўхтасин Жалиловлар билан уюштирилган учрашувлар ҳам жуда кўнгилли ўтган.

Тўхтасин Жалиловни учрашувга таклиф қилганимизда битта ўзлари келдилар. Университетнинг 65-аудитория деган мўъжазгина зали талабалар билан лик тўла. Устоз бастакор залга кириб келганларида ҳамма ўрнидан туриб у кишини кучли қарсақлар билан кутиб олди. Тўхтасин Жалилов ўқитувчилар ва фаоллар қуршовида саҳнага кўтарилдилар ва тўрдан жой олдилар. Тўхтасин Жалиловнинг ҳаёт йўли ва ижоди тўғрисида мен сўзлаб бердим. Шунда сўз мусиқа ва бастакор тўғрисида бўлганлигидан ўша вақтда шоир Фафур Фуломнинг Ўзбекистон ёшларига бағишлаб ёзган шеърларидан бир тўртликни ҳам ўқиб берган эдим:

*Музыка бешиги Штраус ватани
Оҳанглар бозори қадим Венада
Динора янгради ўзбек юрагин
Рубобий ҳиссини пианинода.*

Динора Қори Ниёзова Шарқ факультетининг талабаси эди. У биз билан бир курсда (рус гуруҳида) ўқиган. Айни замонда Тошкент консерваториясида ҳам таҳсил олар, пианинони яхши чаларди. Ҳатто, унинг мусиқий машқлари тўғрисида бир киносюжет ҳам олинган. Динора ўша йили (1948) Венада бўлган бир мусиқа фестивалида қатнашган. Юқоридаги шеърда шоир ана шунга ишора қилган.

Бир-икки чиқишлардан сўнг устоз Тўхтасин Жалиловга сўз берилди. Учрашувдан, талабалар жамоасининг Устоз бастакорга кўрсатаётган ҳурмат-эҳтиромидан у киши анча тўлқинланган эканлар. Шунинг учун у кишининг сўзлари илҳомли ва ҳаяжонли бўлди.

- Водийлар, дала-тошлардан юриб сой ва қирларни босиб ўтиб узоқ йўл кечаётган аравақаш йигит атрофини ўраган табиат гўзаллигидан баҳра топади. Шу билан дардли кўнгил таскин топгандай бўлади. Кундалик турмушнинг ташвишлари, тирикчилик машаққатлари, шодлик кетидан келувчи қайғу, бугун бор, эртага йўқ неъматлар, умрнинг беқарорлиги, бировнинг садоқати, бошқа бировнинг хиёнати унинг кўнглини хилма-хил ҳис-ҳаяжонларга тўлдирди ва у юракдаги дардларини аста-секин хиргойи қилиб кўйлай бошлайди. Кўйни, мусиқийни, кўшиқни ўшалар яратди, биз эмас...- дедилар. Устоз сўнг

сал жимиб, яна давом этдилар, - халқ яратади, биз эса халқдан ўрганамиз, оламиз...

Устоз бастакорнинг ҳар гапини талабалар қизгин олқишлар билан қарши олардилар. Учрашув мароқли ва кўнгилли ўтди.

Шундан сўнг биз устоз бастакорни кузатиб қўяётганимизда у киши дедилар:

- Мен таклифни унча яхши тушунмаган экаман. Мен торроқ, улфатлар даврасидаги суҳбат бўлади, деб ўйлабман. Бундай катта йигин бўлишини билмабман. Энди талабалар олдидаги қарзимни узмогим керак. Муқимий театрининг концерт бригадасини олиб келиб бу йигинни давом эттирамиз.

Биз муайян кунни белгиладик. Ўша тайинланган кунда Тўхта-син Жалилов Тошкентдаги Муқимий номли Давлат мусиқа драма театрининг икки концерт бригадасини олиб келдилар (Тўхта-син Жалилов шу театрнинг бадиий раҳбари эдилар). Университетнинг мўъжазгина зали ёшлар билан лиқ тўлди. Ўзбекистон санъатининг пешқадам артистлари университет аҳлига икки бўлимдан иборат зўр концерт бердилар. Университет пештоқлари узра ўзбек мусиқий наволари янгради.

* * *

Шарқ факультети 1944 йили ташкил топганида бу факультетнинг йўналиши, ўқиш жараёни қандай бўлмоғи кераклиги тўғрисида аниқ тасаввур бўлмаган. Фақат факультет декани Абдурахмон Ҳамраевнинг бой иш тажрибаси, ташаббускорлиги, дадил иш тутиши туфайли факультет оёққа туриб олди.

Ўқитувчилар кам эди. I курсда бизга форс тилидан Маҳмудов деган ўқитувчи дарс берган. Бу киши мадрасада таълим олган. Форс тилини яхши биларди. Аммо ўқитувчилик қилган эмас экан. Шунинг учун у кишининг дарслари оғир кечарди.

Бир куни талабалар мажлисида I курс талабаси Рустам Комилов ўша ўқитувчини танқид қилиб деди:

- Домла Маҳмудов форс тилини яхши билдилар. Аммо ўқитувчи учун бу кифоя эмас. Педагогика, методика, психологияларни ҳам билмоқ керак. Билимни қай даражада ўқувчига етказмоқ йўлларидан огоҳ бўлмоқ зарур. Домуллада бундай нарсалар йўқ...

Бирдан декан А. Ҳамраевнинг йўғон ва дағал овози эшитилди. У талабанинг сўзини қатъий равишда узди-да, деди:

- Ўлтир жойингга, жим бўл. Агар сен ўша ўқитувчининг билганидан ўндан бирини ўрганиб олсанг жон дер эдим.

Биз учун бу кутилмаган гап бўлди. Аммо ҳақиқатан энг яхши талаба ҳам ўша “ёмон” ўқитувчи билганчаликнинг ярмини ҳам билмайди-ку. Рустам Комиловни-ку билмадим, лекин мен деканнинг бу гапларини ўзим учун сабоқ каби қабул қилганман. Талабанинг вазифаси — ўқиш, ўқитувчининг билимини олиш, ўқитувчи билан ади-бади айтишув эмас. 1974-1979 йиллари Тошкент Давлат Маданият институтининг ректори эканимда Шарқ факультетида ўқиган вақтимизда деканимизнинг шу ўтитларини ёдимда тутган ҳолда иш олиб борганман.

* * *

Талабалик йиллари кишининг айна ёш йигитчилик пайтларига тўғри келмоғи табиий. Шунинг учун барча ёшларда хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ қиз бу йиллари севги туйғулари барқ уриб турали. Бизнинг факультетимизда бир чиройли талаба қиз бўларди. IV курсда эканида уни ота-оналари турмушга берадиган бўлганлар. Шунда тўйи олдида у факультетда бирга ўқувчи бир талабага гўзал бир мактуб битиб, ўша йигит билан курсдош бўлгани ҳаётининг энг унутилмас ёқимли пайтлари сифатида ёдида қолажагини ёзган.

Яна бир қиз бир талаба йигитга диққат-эътибор қилиб уни ўзига шайдойи қилган. Бу йигит унинг сеҳрига берилган. Сўнгра тўсатдан уларнинг алоқалари узилди. Йигит кўп изтироб чекканича қолди. Кейин маълум бўлдики, у қиз олдин бошқа бир йигит билан учрашиб юрар экан. Аммо ўрталарига қандайдир сабаб билан совуқчилик тушган. Шунда ўша олдинги дўстини хушёрлангирмоқ мақсадида қиз бу йигит билан яқинлашган. Бундан хабардор бўлган олдинги жазман хушёр тортиб, ўз маҳбубасига яна диққат-эътиборини тиклаган. Мақсадига эришган қиз эса кейинги шайдосини ташлаб, аввалги дўстига қайтган. Ўқишни битиргач, улар оила қуриб яшаб кетишди. Кейинги шайдо эса тақдирдан шикоят қилганича қолди.

Аммо бир воқеа ҳаммамизда оғир таассурот қолдирган.

Сентябрь ойи. Янги ўқув йили энди бошланган кунлар. Бизга курсдош бир талаба университет ҳовлисидаги ётоқхонада яшарди. Эшитиб қолдимки, у оғир нотобликка учраган эмиш. Талабалардан сўраб билсам, бу ўртоғимиз бошқа факультетдаги бир

қизга кўнгил берган экан. Улар бир-бирлари билан учрашиб юришган. Сўнг ёзги каникул бўлиб у қиз ўз ватанига кетган. Сентябрда Тошкентга ўқишга қайтиб келган. Улар яна учрашишган. Қиз ёзда ўз ватанига борганда уни ота-оналари эрга берибдилар. Қиз бу хабарни йигитга билдирганида йигит ўзидан кетиб йиқилибди. Мен ундан хабар олгани кирганимда йигит кроватда оғир ҳолда ётар, ҳамхоналари уни парвариш қилмоқда. Бечора бебахт қиз ҳам унинг бошида ўлтирар эди. Мен бироз вақт улар билан бирга бўлдим-да, сўнг ташқари чиқдим. Бу оғир ҳодиса ҳамон юрагимни тирнайди.

Бундай воқеаларни кўп келтирмоқ мумкин. Ҳаёт уларга жуда бой. Шунинг учун бу ерда гапни чўзмайман-да, шу мавзуда бир ҳикоя ёзган эдим, ўша ҳикояни ушбу хотираларга илова тарзида киритдим. Ким қизиқса ўқир, қизиқмаса қолдириб кетиб хотираларни ўқишда давом этар. Ҳар иккаласига жазм қилувчи китобхондан барибир миннатдорман.

СЕВГИ

(*хаёлий ҳикоя*)

Эй сарвинози гулшани, боғи малоҳатим...

(Навий)

Кўҳак бўйлари жуда гўзал. Узоқларда оқ сочли бошларини мағрур кўтариб кекса тоғлар улугворлик билан водийга назар ташлаб турадилар. Улар бағридан йўл олган зилол сувлар қуйи сари чопадилар. Сувлар оқими ҳаёт каби бетўхтов, шошқин ва лурвиқор. Кичик-кичик ариқлар бири-бирига қўшила боради. Катта харсангларни четлаб ўтиб, кичик тошларни пастга юмлатиб, қишлоқ сари ошиққан сув аста-секин катта дарёга айланади. Унинг ҳайбатли тўлқинлари, кўтарган шовқини атрофни қоплайди. Шу билан бирга бу сувнинг оқими етган жой гулшан бўлиб яшнайти. Тоғлар бағридаги ўрмонлар ундан баҳра олиб яйраб ўсадилар, далалар бағри ҳосилга тўлади, боғлар туман-туман меваларга кўмиладилар, гулзорлар алвон-алвон бўлиб товланадилар.

Дарё ёқасида кишилар зилол тўлқинларни кўриб шодландилар, беғубор ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оладилар, қалбларида не-не орзу ва умид гунчалари юз очади.

Ёз пайтининг энг кўркам пайти эди. Алишер билан Юсуф Ку-
ҳак дарёси бўйидаги бир қишлоқда истиқомат қилмоқдалар. Бу
срда Юсуфнинг анча вақт бурун Андижондан кўчиб келган бир
қарииндоши яшайди. Улар шу кишиникида меҳмондалар.

Нонуштадан сўнг Алишер бир ўзи дала йўлида сайрга чиқ-
ди. Ҳаво очиқ, кўёш энди осмон юзасига кўтарилмоқда. Ат-
рофда кўм-кўк боғлар ва экинзорлар. Тоғдан эсан салқин ел
дарё шаббодаларига қўшилиб юзларни сийпалайди. Шоирона
хаёллар билан кезиб келаётган йигитнинг назари ногоҳ дарё
бўйидаги харсанг устида ўлтирган бир қизга тушди. Бу қиз ўйнаб
оқаётган сувларга ўйчанлик билан тикилар, атрофда ҳеч ким
йўқлиги туфайли бўлса керак сув қирғоғида очиқ юз билан
ўлтирарди.

Алишер бу гўзал танҳо оҳуни чўчитиб юбормаслик учун сал
нарида тўхтади.

Қиз ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасида, эгнида оқ ипак кўйлак,
бонида гул солинган бахмал дўппи; узун сочлари майда қилиб
ўрилган, улардан уч-тўрттаси кўкси устида, қолганлари елкаси-
ни тўлдириб белига чирмашганлар. Лўпигина чеҳрасида тимқо-
ра қош ва киприклар, ёқутдек қизил лаблари аниқ кўринади. Юзи
эндигина қизариб келаётган анорнинг ранги каби тоза, оқ-қизил
аралаш. Унинг хаёлчан нигоҳи кўнглидаги турли-туман умид-ор-
зуларнинг ойнаси каби ноаниқ эди.

Алишер узоқдан бу паричеҳрага суқлик билан термулди.
Кўнглида ёз эртасининг рангоранглиги, зилол сувларнинг шош-
қин ҳаракати каби туғён кўтарилаётганини сизди. Йигитнинг қалби
бу гўзал чеҳрасининг абадий аксини ўзига жо қилаётгандай ҳаяжон
билан тепмоқда.

Шу пайт қиз кўзини дарёдан узди-да атрофга боқди ва олис-
роқ ерда турган йигитни кўрди.

Қизнинг маъсум нигоҳи унга ёндирувчи ҳарорат билан тики-
либ турган йигит нигоҳи билан учрашди. Атрофда кимса йўқ. Фа-
қат дарё тўлқинлари бефарқ ўз йўлларида югурадилар. Йигит ва
қиз оз фурсат бир-бирларига боққанча қолдилар. Бу тақдирнинг
қатъий фармойиши эди. Нигоҳ орқали уларнинг юрак йўллари
бир-бирига туташиб кетди.

Икки ифбатли юрак ўзига бундан ортиқ бирор нарсани раво
кўрмас эди. Алишер секин ортига қайтди. Йигитнинг ўзини четта
тортганини кўриб қиз яна дарё томошасига юз ўтирди.

Алишер сайр ҳавосидан воз кечиб ҳовлига қайтиб келди. Юсуф бу ерда қандайдир бир иш билан банд эди. Алишерни кўргач, у ишини дарҳол тўхтатиб дўстининг ёнига борди. Улар биргаллашиб ҳовли ортидаги боққа чиқдилар ва сув бўйидаги супага ўлтирдилар.

- Эрталабки илҳом қалайдир, - деб сўралаи Юсуф.

- Эрталабки илҳом париси ғариб туйғулар ҳая этмишидир, - деди Алишер.

У овозини пастлагитиб ҳозиргина Кўҳак бўйида бўлган учрашувни айтиб берди.

- Ажаб толейдирки, шундоқ чеҳра ва нигоҳни беҳижоб кўрмоқ насиб бўлди, - деб яна қўшиб қўйди у.

- Бу қизнинг шуҳрати ҳар ёнда аёндир, - деди Юсуф. — Унинг оти Сарвиноз. Қишлоқ аминининг қизи бўлади. Фақат хусну жамолдагина эмас, балки фазлу камолда ҳам ягонадир. Хўб таъби назми ҳам бор. Отинча ойида уйда махсус таълим олур. Ажабо, ўхшатмагунча учратмас деганлари рост экан-да, - деб жавоб берди Юсуф сал ҳаяжон, сал ҳазил аралаш.

Алишер индамади. Унинг фикри ўша учрашув таассуроти билан тўла эди. Унинг кўз ўнгида ўн саккиз баҳор гўзаллигини ўзида жамъ этган Сарвиноз хуснининг гулзори барқарор. Боғдан чиқишиб ҳовлига қайтишгач, Алишер жим уйга кириб кетди. Унинг ҳолатини тушунган Юсуф эргашмади, у ҳовлида ўз иши билан банд бўлди.

Кечқурун меҳмонлар келдилар. Улар орасида самарқандлик хушовоз бир ҳофиз ҳам бор эди. Боғдаги супада қатор ёқилган шамлар ёруғида шоирона суҳбат тузилди. Шеърлар ўқилди, куй ва қўшиқлар янгради. Шу суҳбат асносида Юсуфнинг илтимосига кўра Алишер ўзининг шу бугун ёзган янги газалини ўқиб берди. Бу шеър Навоийнинг машҳур

*Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.*

*Деса бўлғайким, яна ҳам ўн саккиз йил хусни бор
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.*

*Ўн саккиз йил дема юз саксон йил ўлса ўлдирур
Хусн шоҳи ул балоларким кўзу қошиндадур.*

деб бошланадиган газалига ўхшатма қилиб ёзилган эди.

Шеър ҳаммага маъқул бўлди. Самарқандлик ҳофиз шеър ёзилган қоғозни олиб аста-секин танбурни чертиб ундаги шеърни шашмақом йўллари билан бирига солиб куйлай бошлади. Тезда у лозим йўлги топди ва қоғозга тикилганча баланд овоз билан апула қила кетди.

Шу билан Кўҳак бўйида шоир қалбига ғулғула солган ўн саккиз яшар Сарвиноз тавсифига бағишланган шеър узоқ тоғ қишлоғининг баланд ҳавосида юксак оҳангларда тараннум топди.

Бу ғазал ва ашула анча шуҳрат қозонди, узоқ умр кечирди ва ҳамон барҳаёт. Чунки у шоир қалбида оловланмоқда бўлган туғёнлар тафтида етилган эди.

Алишер Сарвиноз билан қишлоқда яна бир маротаба учрашди. Улар дарёнинг нариги соҳилида тоғлар ёнида бир-бирларига дуч келдилар. Худди келишиб олгандек бўлди. Чунки олдинги учрашувдан сўнг Алишернинг ғазали тезда оғизга тушиб кетган ва Сарвиноз бу ғазалнинг ўзига атаб битилганини дарҳол англаган эди. У гарчи олдин ўртоқларидан бир шоир йигитчининг шу қишлоққа келганини эшитган бўлса-да, дарё ёқасида ўша тасолифан учрашган торғинчоқ ва индамас йигит ўша шоир эканини билмаган эди. Энди эса ўша шоирни кўришга ва унга ўз миннатдорлиги ва ҳурмати билдиришга ошиқарди.

Алишер эса қалбига тушган учқуннинг аста-секин зўраётганини сезар, ўзининг камбағал, мусофирлик ҳолини яхши тушунганидан унинг кучайиб кетишидан хавотирланар эди. Аммо фикр нимани тавсия этмасин ёшлик ўз ҳукмини ўтқазди. Ёшлик талбирли ақлнинг эмас, балки оловли юракнинг фармони билан иш кўради.

Алишер Кўҳак соҳилларини танҳо кезар экан, фақат Сарвинозни кўриш иштиёқи унда ҳукмрон эди. Сарвиноз ҳам Алишерни учратиш мақсадида сайрга чиққан эди. Икки қалбнинг бир мақсадга интилиши уларни бир манзилга олиб келди.

Туш қизиғи авжида. Далада оғир меҳнатдан чарчаган деҳқонлар истироҳат қилмоқдалар. Дарё соҳили холий ва кимсасиз. Худди шу учрашув учун махсус кўз тутгандек бўм-бўш.

Сарвиноз Алишер қаршисига келганда ҳеч тортинмай дадиллик ва назокатли одоб билан унга салом берди. Алишер алик қайтарди. Иккаласи тўлқинли дарё қирғоғида бир-бирларига рўбарў турардилар.

- Сиздан ғоят миннатдормен, - деб сўз бошлади Сарвиноз. У фусункор кўзларини Алишернинг чеҳрасига қаратди. Унинг ни-

гоҳи, тимқора кўзлари устидаги киприклари шоир қалбини мажруҳ этувчи ўқлардек қалалди.

- Гўзал бир ғазал битибсиз. Эл, барча тинглаб мамнундирлар.

Ўз қадрини яхши билган, фазилатини баланд туталиган қиз унинг эътирофини кутиб ўлтирмай бу ғазалнинг эгаси ўзи эканини шоирга англамоқда.

- Мен ҳам шундан бир нусхасига эга бўлмоқни истар эдим, - деб сўзини тугаллади Сарвиноз.

- Бир эмас минг ғазаллар бу ҳусну камолот тавсифи учун олдир, - деди Алишер тўлқинланиб, - мени бахтиёр этмоқни мақсад тутганингиз учун беҳад ташаккур.

У кўйнидан бир варақ қоғоз чиқариб қизга узатди. Учратиш-учратмаслигини билмаган бўлса-да, шоир Сарвинозга атаб шу нусхани махсус кўчириб тайёрлаб қўйган эди.

Сарвиноз майин табассум билан Алишернинг қўлидан қоғозни олди, бошини сал эгиб унга миннатдорлик билан таъзим этди. Сўнг тўрт букланган бир қоғозни енги остидан чиқарди-да, Алишерга узатди.

- Буни мен машқ қилган эдим. Ўқиб кулмангиз. Мисралар заифлигини қувваи самимияси қоғлар, деб умидим бор.

Шундан сўнг у яна бир бор таъзим қилиб шоир билан хайрлашиш ва бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Алишер парипонлик билан турган ўрнида қолди. Унинг ақли-хуши Сарвиноз билан кетган, танаси жонсиз каби эди.

Бироздан сўнг у хаёлини йиғиб олиб қўлидаги қоғозни сездди. Эҳтиёт билан уни очди.

Бу қоғозда чиройли настаълиқ хати билан бир рубоий битилган эди:

*Эй шоири оташнафасу ширин сухан,
Гулзори ҳаётнинг шодлиги сенинг билан.
Тобейлик ила таъзим этиб бошин эгар,
Табъинг назокатига сарвинози чаман.*

* * *

Алишер мана икки-уч ҳафтадирки, Самарқандга қайтган. Таҳсил давом этмоқда. Лекин унинг фикру хаёли Сарвиноз билан банд. Кўз ўнгидан сулув қизнинг дарё соҳилида танҳо ўлтирган

суврати кетмайди. Унинг рубойиси ёзилган қоғоз доим Алишернинг чўнтагида. Уни ҳар доим ўқийди, ҳарфларини кўзига сургиси келади. Гоҳо йигит ўзини қўлга олмоқчи бўлиб уринади. У дарбадар, мусофир бир толиби илм. Қариндош-уруғлари, ёру биродарлари узоқда. Агар бирор хайрлик бўлиб бу бошланаётган севги авж олиб кетса, амин ўз қизини кимсасиз мусофир йигитга бермайди. Шунинг учун ҳар бир қадам ўлчаниб босилиши, ҳар бир иш тадбир билан қилиниши шарт.

Алишер шундай хаёллар билан кўнглида секин-секин ёниб келаётган оловни ўчиришга ҳаракат қилади.

Юсуф ҳамма гапдан хабардор. У ҳозир қишлоққа қариндошининг ҳузурига кетган. Қани, нима хабар билан қайтар экан. Гарчи Алишер вазминлик билан бу ишни тўхтатишга ҳаракат қилса-да, барибир Юсуфнинг бирор яхшилик хабари келтиришидан умидворлигини ўздан яшира олмайди.

Кунлар ўтди. Эрта кузнинг салқин тонглари билан бирида Юсуф Алишернинг хужрасига кириб келди. Дўстлар кўришиб бўлгач, Юсуф айёрона кулги билан Алишерга боқди ва қўйнидан мактуб олиб унга узатди.

- Қариндошимизнинг қизи Сарвинознинг сирдош дутонасидир. Менинг келганимдан хабар топиб Сарвиноз ўша қиз орқали сизга шу мактубни йўллаган.

Алишернинг юраги уриб, ранги бир оқариб, бир қизарди. У Юсуфга миннатдорлик изҳор этиб хатни авайлаб қўлига олди ва чўнтагига солди. Бироз суҳбатдан сўнг Юсуф хайрлашиб чиқиб кетди.

Алишер Юсуфни кузатиб қўйгач, дарҳол чўнтагидан хатни олди, уни бетоқатлик билан очиб ўқий бошлади.

Сарвиноз жуда нафис ифодаларда Алишерга изҳори ҳурмат баён қилган ва унга ўз севгисини изҳор этган эди.

Алишернинг боши айланди. Унинг юрагида неча муддат бурун тушган учқун туфайли ёниб бораётган ўт гуриллаб алангага айланиб кетди. Бу унинг қалбидаги ҳаёти бўйи ўчмайдиган севги олови эди. У оташпарастлар олови каби мангу ёнар олов эди. У ёш мусофир йигит юрагидаги ғариблик андуҳи, камбағаллик озори, йўқчилик азоби каби хору хасларни кулга айлантирувчи олов эди. У шоир келажагининг қоронғу туюлаётган йўлларига ёрқин шулла сочиб ёритаётган, унинг турмуш машаққатлари шамолидан совуқ оқ чекаётган вужудита иссиқ тафт бағишловчи, унга ғай-

рат, шижоат; курашлар ва зафарларга ошиқув шуури пайдо қилувчи, ҳаётбахш олов эди. Шоир шуни сезд, унинг борлигини шодлик ва бахтиёрлик чулғади. У тугилиб шунча ёшга етиб ҳеч қачон ушбу дақиқадаги каби чин саодатмандликнинг бу қадар ёқимли лаззатини ҳис этмаган эди. Бахт, толей кўшининг тобидан баҳраманд эли у.

Аммо ҳар бир олов каби бу оташ ҳам куйдирувчи экани, кўп орзу, умидлар, истиқбол режаларининг кулини кўкка совурувчи олов эканини ҳали у билмас эди.

Алишер тун бўйи мижджа қоқмай ўша хат устида ўлтириб чиқди. Шоирлик истеъдодининг чексиз имкони орқали севгилисига юрагидаги энг чуқур, энг азиз туйғуларини бирма-бир изҳор этди. Унинг назарида ҳаётнинг энг асосий муаммоси ҳал бўлган эди.

Сарвиноз ва Алишер бир-бирларига ғоят муносиб кишилардир. Улар ўртасидаги муҳаббат фақат афсонавий дostonлардагина учраши мумкин.

Сарвиноз ўзи биринчи бўлиб хат ёзгани, ўзи ўз туйғуларини очик изҳор этгани учун Алишер бу дostonнинг бахтли ниҳоясига шубҳа қилмас эди. Чунки Алишер учун Сарвиноздан бўлак зот йўқ, бўлишини у хаёлига ҳам келтирмайди.

Юсуф икки кундан сўнг Алишернинг мактубини олиб Кўҳак бўйидаги қишлоқда яшовчи қариндошиникига яна йўл олди.

Шу ҳафта ичи у тезда қайтиб келди. Юсуф Алишер учун ҳаётда энг азиз нарса — Сарвинознинг мактубини келтирган эди.

Севишганлар бир-бирларига ниҳоятда самимият билан ўз туйғуларини баён қилардилар, келажак орзу режалари бўйича маслаҳатлашар, кечалари фақат бир-бирини тушда кўрар, бир-бирини ичкикиб соғинар, бир-бирларига соғиниб интилар эдилар.

Қачон, қайси тақдир ва фалакнинг гардиши ошиқларни мурод мақсадига етказган? Ахир севги ва тақдир бир-бирига зид, бир-бирини рад қилувчи, бир-бирига тескари иш тутувчи омиллар эмасми?!

Юсуф кейинги боришида қишлоқдан қуруқ қайтди. Сарвиноз узоқ қишлоқдаги қариндошлариникига меҳмонга кетган экан. Қачон қайтиши аниқ эмас. Юсуф Алишернинг мактубини унинг ўзига қайтариб берди. Сарвиноз қишлоқда бўлмагани учун Юсуф у ерга қатновни ҳам чеклади.

Алишер таҳсилдан чиққандан сўнг ўқув ишларини адо этгач, туни билан Сарвинознинг мактубларини қайта-қайта ўқир эди.

Улардаги ҳар бир жумла, уларнинг ўрни, хатларнинг шакли унинг фикрига ёд бўлиб кетган эди. Анча фурсат ёзишма тўхтаб қолганидан гоҳо кўнглига хавотирлик тушар, уззу кун гашлик билан кечарди. Аммо у Сарвинознинг садоқатига бир зарра шубҳа қилмас эди. Шу йўсулда қуз ўтди. Тоғу тошларни қиров босди. Ҳаво кўпроқ булут бўла бошлади. Ёмғир, шамол кўпайди, боғларда хазонрезгилик тутади. Дарахтлар яланғочланиб қиш азобин чекмоққа ҳозирландилар. Гулзорлар устини гул кўмилган дўнгликлар ва хазон уюмлари эгаллади. Кузда ҳосили йиғиб олинган ерлар кўксини шудгор чок қилди. Ям-яшил тоғ ўрмонлари қор ридосини ёпиндилар. Ёзнинг сафоли тонглари, жойбахш кун ва оқшомлари фақат хотирага айланди.

Совуқ изғирин барчанинг юзини ялаб унга заҳарли нафасини пуфлаб ачитаётган, қор учқунлари шамолда тентираб атрофга қиш совуғининг тилларини ураётган бир куни Юсуф қишлоқдан шум хабар билан қайтди. Ўтган ҳафта Сарвиноз кўшни қишлоқ аминига иккинчи хотин қилиб узатилибди. Қирқ ёшлардаги амин бир неча йилдан бери биринчи хотинилан фарзанд кўрмаган экан, иккинчи бор уйланиб толеъини синамоқчи бўлибди.

Бу хабарни эшитган Алишер елкасидан ўқ еган сарбоздек йиқилиб қолди. Унинг бутун фикри, ҳуши бошидан учди. Кўйган қадами, тутган ишининг фарқига бормас, бутун дунё кўзига тор ва қоронғу эди. Бундай ҳолатини бошқаларга билдирмаслик учун бир неча кун ҳужрадан чиқмади. Фақат Юсуф у билан доим бирга бўлди. Юсуф бошқаларнинг Алишер ҳузурига киришларидан ҳам сақлади. Икки дўст ҳар доим бирга. Юсуф Алишернинг фикрини чалғитиш, бирор баҳона топиб уни овутишга уринар эди.

Алишер ўз ҳолатининг мураккаблигини тушунар, ўзини қўлга олмоққа интилар, лекин у Сарвинознинг гўзал қиёфасини ҳеч кўз ўнгидан кетказа олмас, унинг ёзган хатлари, билдирган фикрлари, ёзган шеърларини эслаб оғир дард билан танҳо инграр эди.

Юсуф Алишернинг бундай ҳолати ўтиб кетар деб умидвор эди. У билмас эдики, бу тоифа одамлар умрларида бир бор севадилар, улар бу севги билан бир умр яшаб дунёдан ўтадилар. У Алишер чекаётган изтиробларнинг абадий эканини ҳали пайқаб етганича йўқ.

Ниҳоят, баҳор келди. Яна дарахтлар учига қушлар келиб кўниб чағ-чағлаша бошладилар. Гулзорларда куйловчи булбулларнинг ҳуш илҳомига маҳлиё бўлган гунчалар секин-секин юз очиб та-

бассум қилар эдилар. Эрта баҳорнинг элчиси мусичалар тонгдан ҳу-ҳулашиб бир-бирларини чақирадилар. Атрофни кўм-кўк сабза қоплади. Боғларда куртақ очган дарахтлар рангоранг гуллар ва нафис ятроқчаларга тўлдилар. Самарқанд воҳаси гулларга кўмилди. Қирларда лолақизғалдоқлар ва майсалар гиламдек ёйилди.

Юсуф билан Алишер қир сайрига чиқдилар. Баҳор қуёшининг ёқимли тоби далаларга кўркамлик бағишлаган. Қир лолалар билан тўла. Осмондаги оқ булутлар карвонлардаги оқ туяларни эслатади.

Алишер кўк ва қизил рангда товланаётган қирларга узоқ тикилди, осмонга назар ташлаб фалак карвонини кўздан кечирди. Хаёли Кўҳак соҳилларидаги севгилиси билан учрашувларга борди. Фалак карвони эса олисда қолган она юртини эслатди...

*Навбаҳор бўлдию кўнглим гулбуни очилмади,
Орзуим гуллари менга табассум қилмади.
Лолалар кўнглимда қонли доғлардур навбаҳор,
Чун, бу ерга лола рухсорим азимат қилмади...*

ТЎҚНАШУВ

1947 йилда мента факультет ёшлар ташкилотини бошқариш топширилди.

У вақтда Тошкентдаги ушбу университетда маҳаллий миллат ёшларидан чиққан талабалар жуда оз эди. Университет ректори академик Султон Умарович Умаров ҳар бир талабани шахсан танир, унинг ўқишни ташлаб кетмай, охиригача олиб бориши тўғрисида кўп ғамхўрлик қиларди. Университет ижтимоий ташкилотлари ҳам шу масалани бош ўринга қўяр эдилар. Шарқшунослик факультети 1944 йилда ташкил топгани туфайли 1946 йилда унда фақат уч курс бор эди, холос. Яъни III, II, I курслар. Аммо бошқа факультетлардан фарқли ўлароқ бу ерда маҳаллий миллат ёшлари кўп эди. Чунки 1945 йилдан бошлаб университет ректорати ва факультет деканати Шарқ факультетига ўқишга кирмоқчи бўлган ёшлар бирорта шарқ тилини билмоғи керак, деган талабни қўйди. Бу Шарқ факультетига ўзбек ёки тожик ёшлари асосан қабул қилинади, демак эди. Кейин тажриба кўрсатлики, ҳақиқатан бирор шарқ тилини билмаган ҳолда Шарқ факультетига кирган ёшлар беш йил умрини бекорга ўтказган бўлиб чиқ-

ди. Улардан бир-икки истиснодан ташқари кўпчилиги ихтисосни ўзгартиришга мажбур бўлди, ҳатто, бошқа институтга ўқишга кириб янги ихтисос олмақларига тўғри келди.

Шарқшунослик факультетининг ёшлар ташкилоти факультет ёшлари ўртасида кўплаб ижтимоий тадбирларни уюштирар, ўқув-ўқитув ишларини ташкил этишда факультет деканатига ёрдамлашарди.

Шарқ факультети ёшлар ташкилоти фаол ишлагани учун унинг бошлиғи - мен Университет ёшлар ташкилотига бошлиқ этиб тайинландим. Бу хизматда 1947-48 ўқув йилининг охиригача ишладим.

Бу деган гап, ҳар куни дарслар тугагандан кейин биз ёшлар ташкилоти комитети жойлашган хонага келар ва ҳар биримиз турли ташкилий ишлар билан банд бўлар эдик. Кўпинча район ёки шаҳар ёшлар ташкилоти идораларининг топшириқларини ба-жарар ёки уларнинг тадбирларида иштирок этар; ўзимизнинг комитет йиғилишларини ўтказар, уларда факультет ёшлар ташкилотлари фаолиятини муҳокама қилардик. Иш кўп эди. Биз эса ҳормай ўқиш ва оммавий ишни бирга олиб борар эдик. Бу гарчи анча вақтимизни олса-да, кечга томон ҳориб чарчаб уйга қайтишга тўғри келган бўлса-да, бу ҳам катта ҳаёт мактаби эди. Бу мактабда олган сабақларим менга бир умр асқотди.

Гоҳо тажрибасизлик туфайли ўзимизни беҳуда уринтирган пай-тларимиз ҳам бўлган.

Бир куни биз университет ёшларининг илмий жамиятини тузишни ўйладик. Уч-тўрт киши ўлтириб бу жамиятнинг уставини ёзишга киришдик. Бир неча кун қаттиқ ўлтириб ишладик. Ишимиз дарҳол натижа бермади. Кўп тортишувлар бўлиб ўтди. Бу уставни тузиб бўлгунча кўп машаққатлар чекдик. Охири устав лойиҳаси тайёр бўлгач, биз университет ректорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари, профессор Израэль ҳузурига кириб уни устав билан таништирдик. Профессор уставни кўриб чиққач, айрим нотўғри жойларини тўғрилади, бизга жамиятнинг демократия принципларига асосланиб иш юритиши кераклиги ва бу қандай қилиб амалга оширилмоғи мумкинлигини айтиб берди. Шундан кейин у столнинг тортмасини очиб ундан бир кичик китобчани олди ва уни бизга бериб деди:

- Мана бу ёшлар илмий жамиятининг намунавий (типовой) устави. Сизлар ўзларингиз тайёрлаган устав лойиҳасини шунга мослаб чиқингиз.

Маълум бўлдики, биз очиқ эшикка тиқилишиб кирмоқчи бўлган эканмиз. Ҳамма нарсадан олдин бу ҳурматли профессор билан учрашиб у билан бамаслаҳат иш тугтанимизда мунча машаққат чекмаган бўлар эдик. Тайёр намунавий устав бўйича ўз уставимизни тузар эдик. Фақат бизга енгиллик бағишлаган гап шу бўлдики, биз тузган устав лойиҳаси ўша намунавий уставга жуда яқин эди. Демак, беҳудага ишламабмиз, мустақил равишда маррага етибмиз. Барибир ҳулоса шуки, ёш одам тажрибаси катта киши билан маслаҳатлашиб, ундан йўл-йўриқ олса, иш осонроқ кўчар экан.

Лекин ёши сиздан каттароқ, ҳаёт тажрибаси сиздан ортиқроқ ҳамма одам ҳам сизга меҳрибон, шафқатли ва хайрихоҳ бўлаверадими ёки аксинча бўлмоғи ҳам мумкинми? Бу тўғрида бир воқеани ҳикоя қилиб берсам.

1948-49 ўқув йили бошлангач, мен САГУ – Ўрта Осиё Давлат университети ёшлар ташкилоти конференциясида ҳисобот доклади қилдим. Энди ташкилотнинг янги раҳбарлари сайланмоғи керак.

Конференция жиддий бормоқда. Лекин тинч ва тартибли равишда ўз ишини давом эттириб якунига яқинлашмоқда. Шунда конференция делегати бўлмаган, билмайман ким томонидан таклиф қилинган бир ўқитувчи сўзга чиқди. Бу одам бизнинг Шарқ факультетида ҳинд тили ўқитувчиси, ҳунари ҳарбий хизматчи. Иккала ихтисосини ҳам яхши эгаллаган мутахассис бўлиб, Шарқ факультетида яширин миллатчилик кайфияти бор, ёшлар ташкилоти шу кайфиятга барҳам бериш ўрнига уни ривожлантирмоқда, деган гапни айтди. Демак, бу кишининг фикрига кўра республикамизнинг атоқли адабиёт ва санъат арбоблари билан учрашувларимиз, факультет талабаларининг дунёқарашини кенгайтирувчи тадбирлар, илмий ва бадиий ҳаваскорлик тўғарақларидаги фаолиятимиз ана шундай яширин миллатчиликнинг кўринишлари экан-да. Ўша давр шароитида бу жуда жиддий сиёсий айблов ҳисобланар эди. Шарқ факультети ёшлар ташкилотига анча вақт мен бошчилик қилганман. Айни пайтда бутун университет ёшлар ташкилотининг бошлиғи эдим. Бундай пухта тайёрланган ҳуружга мен жавоб бермоғим керак. Чунки, бу фақат мен бошқарган ташкилотгагина эмас, балки шахсан менинг ўзимга ҳам қарши қаратилган ҳаракат эди. Мен конференция минбаридан туриб шундай жавобни бердим.

Шарқ факультетида илмга чанқоқ, қобилиятли ёшлар кўп. Улар ҳар бир ўтказилаётган тадбирлардан ўзлари учун соғлом тарбия воситаси сифатида фойдаланмоққа қобилдилар. Аммо шуни қайд этмоқ керакки, талаба ёшларнинг ҳар бир ташаббусига катталаримиздан факультет деканидан бошқа бирор киши ёрдам кўрсатмайди. Хусусан, бугун сўзга чиққан катта ўқитувчи илмий тўғарагимизнинг бирор йиғилишида қатнашган эмас, талабаларнинг илмий докладларини тинглаган ва унинг муҳокамасида иштирок этган эмас. Оммавий талбирларда ҳам бўлмаган. III курс талабаси (мен унинг фамилиясини айтдим) анча вақтдан бери суфизм, унинг келиб чиқиши ва моҳияти билан қизиқади, шунга оид адабиётни ўрганadi. Ўша талаба ўз ёғига ўзи қовурилиб шундай жиддий масалани ўрганмоққа бел боғлаб киришган. Бу катта ўқитувчи бирор маротаба ўша талабанинг ишига эътибор қилганми, унга ёрдам кўрсатганми? Албатта йўқ. Бунинг ўрнига эса ана шундай муҳим ва шарафли ишларда бу одам яширин миллатчиликни топмоққа моҳир. Наҳотки, ўз халқининг ижтимоий тафаккури тарихини ўрганмоққа интилув, билмаган нарсасини билмоққа ҳаракат қилмоқ ўз ўқитувчиси томонидан йўқ гуноҳларни қилмоқда айбланмоққа сабаб бўлса. Кўрдингизми, ўқитувчилар ичида ўз ўқувчиларига шундай ёмон кўз билан қаровчилар ҳам бўлар экан. Бунга қандай тоқат қилмоқ мумкин.

Конференц зални тўлғазиб ўлтирган ёшлар бу айтилган гапни қизгин қувватладилар. Шу залда ўша катта ўқитувчи ҳам ранги бўзарган ҳолда ўлтирар эди. Конференция ўз ишини тугатгач, ўша киши ўз яқинларига дебдики, бундан буён у ҳеч қачон зинҳор-зинҳор талаба ёшларнинг ишига аралашмаяжак.

Орадан 15-20 йил ўтди. Мен хизмат сафари билан Ҳиндистонда бўлдим. Шунда Мадрас шаҳрида ўша одамнинг хизматда эканлигини эшитдим. Аммо у билан кўришмоқни истамадим. Чунки ундан астойдил кўнглим қолган эди. Мен ундан бошқа ҳиндшунос мутахассислардан айримларини ҳам танир эдим. Ўша мен таниганлар орасида бирорта жиддий фикр қилувчи ва ҳурматга сазовор бўлганлари борлигини эслай олмайман.

ИШ ТАЖРИБАСИ

XX асрнинг ўрталарида Тошкентнинг қоқ маркази бошқача бўлган. Ҳозирги республика Ташқи ишлар вазирлигининг Қабул-

лар уйида ёш пионерлар саройи жойлашган. Унинг боғидаги улкан дарахтлар ерга тангадек офтобни тушпирмаган. Бу сарой эшиги олдида эса улкан дублар кўкка бўй чўзган. Пионерлар саройи бўйлаб юрсангиз чап томонда Навоий номли давлат халқ кутубхонасининг иморатлари терилган. Бу кўчанинг охирида унинг тўғрисидаги кўча билан кесишган жойида бурчакда бир қаватли хом гиштдан қурилган пастқам бир иморат камтарона ўрнашган. У гўё ўзининг нокўркамлигидан ўнгайсизлангандай бир чеккада турар эди. Ана шу бир зал, қабулхона ва кабинет ҳамда қўлёзмалар фонди жойлашган заллардан иборат бинода янги ташкил этилган Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти ишлар эди.

1948 йилда Ўрта Осиё Давлат университети Шарқ факультетининг бешта талабаси Қўлёзма манбалар устида ишлов бўйича тажриба ўтабошладик. Тажриба ЎзФА Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш илмий тадқиқот институтида ўтар эди.

Беш талаба – Убайдулла Каримов, Рустам Комилов, Надида Аҳмаджонова, Абдуқолир Ҳайитметов ва мен – Азиз Қаюмов институтга тортиниб кириб келганмиз. Чунки бу кўримсиз бир бинода ўша даврнинг энг йирик олимлари ишлаган. Ўқитувчимиз Альфред Карлович Арендс бизни улар билан таништирдилар. Сўнг биз Альфред Карлович бошчилигида қўлёзма асарларнинг илмий-танқидий матнларини тузиш бўйича тажриба ишига киришдик. Шароит қанчалар ноқулай бўлмасин, биз қаттиқ қизиқув билан берилиб ишлардик. Айниқса, Убайдулла Каримов ва Надида Аҳмаджонова муваффақият билан ишлаб ўрнак бўлишди.

Институтда ишлаш шароити жуда ночор. Улуғ шарқшунос олим академик Александр Александрович Семёнов бошчилигидаги олимлар ҳаммалари бир катта хонада ўлтириб ишлайдилар. Биз эса коридор билан ҳовли ўртасидаги турли-туман кераксиз нарсалар уйиб ташланган ўткинчи хонада бир клеёнкалари кўчиб кетган стол атрофида бешаламиз ўлтириб тапқидий матн тузмоқ ила бандмиз.

Институт ходимлари унча кўп эмас. Аммо ёши катта кишилар. Улар бизга доим яхши ва умидли муносабатда бўлганлар.

Бу институтдаги ночор шароитни изоҳлаш шарт эмас. Ахир тўрт йил давом этган мудҳиш ва қонли уруш тамом бўлганига фақат уч йил бўлган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси айлани уруш авжига чиққан 1943 йилда тузилган. Шунда Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти ҳам ташкил топган. ЎзРФА

фақат беш ёшда. Институт ҳам. Аммо шунга тан бермоқ керакки, шароит қанчалар оғир ва мураккаб бўлмасин, жамият яратиш, тузиш йўлидан бормоқда. Бугун бўлмаса эртага бу яратилган бўгинлар ўз натижаларини бера бошламоғига ишонганлар.

Бир кун и биз тажриба машғулотини яқунлаганимиздан сўнг Альфред Карлович бизга дедилар:

- Бугун академик Александр Александрович Семёнов сизларни салонда қабул қилмоқчилар.

Биз бу гапни қувонч билан қарши олдик. Тайинланган вақтда биз салонга кирдик. Ўша ташландиқ нарсалар уюлиб ётган ўткинчи хона. Ўша клеёнкалари йиртилиб кетган стол. Стол ортида нуроний юзли, кўзлари кулиб турувчи, қулоққача чўзилган оқ қалин мўйлаблари остидаги лабларида табассум порлаб турган устоз Александр Александрович бизни илиқ кутиб олдилар. Стол атрофида барчамиз жамъ бўлдик. Институтда қоровул бўлиб ишловчи тетя Феня ҳаммамизга ярим тарелкадан атала келтириб меҳмон қилди.

Александр Александрович бизга насиҳатгўйлик қилганлари йўқ. Эл қатори уёқ-буёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Кўпроқ ўқитувчимиз Альфред Карлович билан гаплашдилар. Чунки, бизнинг тортинчоқлигимизни сезиб ўтирдилар. У киши ўзлари бутун умрларини бағишлаган мўътабар иш – Шарқ кўлёзма китобларини ўрганиш ва тадқиқ этишни кимлар давом эттиражанини ўз кўзлари билан кўрмоқчи бўлган бўлсалар керак.

Тақдирга шукроналар бўлсинки, ўша бешала ёш талаба умримиз давомида шу муборак ишга ўзимизни бағишлаб улғу устоз ишончини оқламоққа мушарраф бўлдик. Боғлаган умидингиз ва ҳусни таважжуҳингиз учун раҳмат сизга устоз. Оромгоҳингиз нурга тўлсин, ҳамиша равшан ва мунаввар бўлсин!

* * *

Тажриба тугаллангач, диплом иши учун мавзу танлаш ва белгилаш бошланди. Ўқитувчимиз Альфред Карлович Арендс бизга кўлёзмалар каталогини яхшилаб ўқиб чиқиб ундаги кўлёзмалар таърифи асосида мавзу танламоқни маслаҳат бердилар. Убайдулла Каримов ўрта асрдаги фанлар классификацияси (туркумланиши) устида ишламоқчи бўлдилар. Рустам Комилов Камол Хўжандий девони, Абдуқодир Ҳайитметов Саъдийнинг “Бўстон” аса-

ри, Надя Аҳмаджонова “Тарихи Байҳақий” қўлёзмаси устида ишламоқни ихтиёр қилдилар.

Мен XV аср форсийзабон шоири Исмат Бухорий ижоди бўйича ишловга қарор қилдим. Менга илмий раҳбар Альфред Карлович Арендс бўлдилар.

Альфред Карлович Арендс XX аср рус мумтоз шарқшунослигининг вакили эдилар. Олим машҳур тарихчи Рашидиддиннинг “Жомеъ ут таворих” - “Тарихлар йиғиндиси” деб аталган Ўрта Осиё ва Эроннинг тарихига оид қўлёзма манбани форс тилидан рус тилига таржима қилганлар. Шарқшунослик факультетлари учун рус тилидаги “Форс тили синтаксиси” (наҳви) дарслигини ҳам А.К.Арендс ёзганлар. Кейинчалик А.К.Арендс “Масъуд тарихи” деган тарихий қўлёзма манбани форс тилидан рус тилига таржима қилдилар. Яна А.К.Арендс кўп асарларнинг араб, форс тилидан рус тилига таржималарини таҳрир қилганлар. Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, Абу Райҳон Берунийнинг “Сайдана” ва бошқа асарлари шулар жумласидандир. Шарқ факультетида А.К.Арендс бизга форс тилидан дарс берганлар. Кейинчалик эса Шарқшунослик институтида ишладилар.

А.К.Арендс филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби эдилар. Тўғри, бу ардоқларга у киши кейин муяссар бўлдилар. Бизга ўқитувчилик қилганларида А.К.Арендс оддий муаллим бўлганлар.

Мен Исмат Бухорийнинг қўлёзма девонларини олиб иш бошладим. Унинг девонидан етти қўлёзма нусха Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтида сақланмоқда. Шоир таржимаи ҳолига оид маълумотни эса турли тазкиралардан йиғмоққа тўғри келди. Исмат Бухорий ижоди тўғрисидаги таҳлилий материал Е.Э.Бертельснинг “Новый мир” журналида босилган “Из истории литературы народов Средней Азии” мақоласидагина бор эди.

Ўша вақтдаги тажрибага кўра мен диплом ишини рус тилида ёзмоқдаман.

Исмат Бухорий ижоди, унинг муҳитига мансуб шоирлардан Бисотий, Хаёлий ва бошқа шоирларнинг мукамал девонлари мавжуд бўлишига қарамай улар ҳамон ўрганилмаган. Мен Исмат Бухорий девонлари қўлёзмалари билан тўла танишиб чиқдим. Бир тазкирада Исмат Бухорий вафотига ёзилган тарих ҳам учради. У бундай эди:

*Тарихи вафоти Хожа Исмаат
Ҳар каски шунид гуфт “таммат”.*

Демак “таммат” сўзининг сон маъноси Исмаат Бухорийнинг вафот йилини билдиради. Бу эса ҳижрийда 848, мелодий ҳисобда эса 1444-45 йил бўлади.

Исмаат девони қўлёзмаларидан бирида эса унинг ўзбек тилида ёзилган бир газали ҳам бор экан.

Исмаат Бухорий газалларининг гоъвий ва бадиий хусусиятлари тўғрисида қўлимдан келганича ёздим. Бир от тўғрисида ёзилган ҳажвияни ҳам таҳлил қилдим (Е.Э.Бертельс ҳам бу ҳажвияга диққат қилган эдилар).

Исмаат девони қўлёзмаларининг илмий таърифидан иборат кичик бир каталог ҳам туздим. Шоирнинг таржимаи ҳоли тўғрисида таъкирларда берилган маълумотларни бир жойга йиғдим.

Шоир яшаган давринг сиёсий, иқтимоий, иқтисодий ҳаётига оид кичик бир шарҳ ёздим. Бунга кўпроқ Герман Вамберининг ўзбек тилига таржима қилинган “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” китобидан истифода этдим. Ҳар ҳолла диплом ишига қўйилган талаблар даражасида бир иш яратилган бўлса керак.

Ишни Альфред Карлович Арендс диққат билан ўқиб чиқдилар. Айрим жойларини таҳрирдан ўтказдилар. Бу иш юзасидан Арендс домۇлла менга бир танбеҳ қилганлар. Бу жуда муҳим танбеҳ эди. Бутун илмий фаолиятим давомида ҳамипша бу танбеҳни хотирда сақлайман ва унга амал қиламан.

Исмаат Бухорий қўлёзма девонида ўзбек тилида ёзилган бир газал борлигини айтдим. У газал чалароқ эди. Аммо мен шундан келиб чиқиб бундай хулоса қилган эдим: Демак, Исмаат Бухорий форс-тожик тилидагина эмас, балки ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзган. Эҳтимол унинг ўзбекча шеърлари махсус девонда жамлангандир. Бу девон ҳали топилган эмас деб ҳисобланиши мумкин. Бас, шундай экан Исмаат Бухорий фақат форсийзабон адабиётининггина эмас, балки ўзбек адабиётининг ҳам йирик вакили бўлиб чиқади.

Альфред Карлович бу тезисни қаттиқ танқид қилдилар. У киши менга танбеҳ қилиб дедиларки, фанда фолбинлик билан иш битмайди (В науке нельзя гадать). Катта хулосалар учун катта фактлар керак (Для больших обобщений нужны большие факты). Агар Исмаат Бухорийнинг ўзбек тилида ёзилган бир газали бўлса, у

ҳам чала. Шу асосда уни ўзбек адабиётининг йирик вакили, дейиш илмий гап бўлмайди.

Исмат Бухорийнинг ўзбек тилидаги шеърлари алоҳида девонда жамланган бўлса керак, бу девон ҳозирча топилган эмас деган хулоса эса ҳалиги айтилган фолбинлик бўлиб чиқди.

Албатта, домулланинг гапларидан кейин бу хулосалар диплом ишидан олиб ташланди. Аммо муҳтарам устознинг доно ўғитлари хотирамда қаттиқ сақланган.

Ҳар ҳолда ўша вақтларда адабиётшуносликда ўрганилмаган бир шоир Исмат Бухорий ҳаёти, ижоди, унинг қўлёзма девонларига бағишланган бир кичик тадқиқот юзага келди. Унда анчагина қизиқарли адабий фактик материал жамланган.

1949 йил май ойининг охирларида Шарқ факультетида бошқа курсдошларим қатори мен ҳам бу диплом ишини ёқладим. Илмий раҳбар А.К.Арендс, расмий оппонент Мунирхон Муинзода унга аъло баҳо бердилар. Илмий йиғин бу баҳони маъқуллади. 1949 йили мен Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетини имтиёзли диплом билан тамомладим. Шу мавзуга боғлиқ яна бир лавҳани келтирмоқчиман.

1959 йили мен – Азиз Қаюмов Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтининг директори бўлиб ишлаётган вақтим. Бир куни менинг ҳузуримга бир ёш йигит кириб келди. У ўзининг Душанбедан келганини, Тожикистон ФА Тил ва адабиёт институтининг аспиранти эканлигини, Тошкентга кандидатлик диссертациясига илмий материал йиғмоқ учун келганини айтди. Унинг фамилияси Мирсафоев эди.

- Диссертация мавзуингиз қандай? – деб сўрадим.

- Исмат Бухорий ҳаёти ва ижоди тўғрисида.

Мен беихтиёр кулдим. У сал ажабланган бўлди.

- Мен бундан ўн йил бурун Исмат Бухорий ижоди тўғрисида диплом иши ёзган эдим. Энди шу ишнинг давомчиси чиққанидан хурсанд бўлдим, - деб унга изоҳ бердим. – Ўша диплом ишининг қўлёзмаси турибди. Мен сизга келтириб берайин. Қанча лозим бўлса шунча фойдаланинг. Фақат диссертациянинг бир четиде диплом ишидан истифода этганингизни айтсангиз менга шу кифоя.

Аспирант Мирсафоев ҳам хурсанд бўлди. Эртаси куни мен Исмат Бухорий тўғрисида ёзган диплом ишимни унга келтирдим. Аспирант йигит бизнинг институтда ўлтириб бир неча кун ичида

диплом ишидан ўзига керакли маълумотларни ёзиб олди. Сўнгра унга Шарқшунослик институтига бориб Исмат девонлари билан танишмоқни маслаҳат бердим. Девонлардаги рубоийлар тўғрисида ҳеч нарса ёзмаган эдим. Шуларга диққат қилмоқ кераклигини айтдим. Яна Исмат Бухорийнинг Иброҳим Адҳам тўғрисида дostonи бор. Мен у тўғрида ҳам ёзмаганман. Шунга ҳам диққат қилмоқ керак.

Мирсафоев Тошкентда анча вақт ишлади. Унинг кандидатлик диссертацияси ёзилиб битиб Душанбеда Тил ва адабиёт институтида ёқловга қўйилди. Мен бу ёқловда расмий оппонент сифатида иштирок этдим.

Илмда шундай бўлади. Авлодлар ишини авлодлар давом эттиради. Бу узлуксизликни ҳамиша сақламоқ керак.

ТОШКЕНТ ЧИРОҚЛАРИ

1949 йил. Тошкент баҳор гулларида безаклар таққан. Марказий майдонда кўкка бўй чўзган улугвор дарахтлар ерга қуюқ соя соладилар. Юксакка бош кўтарган улкан соат-курак ҳар ўн беш дақиқала ўзининг ҳукмрон садосини қулоқларга етказди. Кўш ёз тафтини кунба-кун оламга ёймоқда. Кунлар аллақачон илиган. Ҳадемай, ёзнинг қайноқ нафаси юзларни қиздира бошлайди.

Ана шундай кўркам ва ёқимли фурсатда Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетини биринчи бор қирқ киши – ёш йигит ва қизлар битириб чиқмоқда эдилар.

Беш йиллик таҳсил вақти тугалланмоқда. Бу ҳаммамиз учун қувончли кунлар. Айни замонда қўнгилларимизда ҳаяжон ва сокин дардмандлик ҳам бор. Чунки ёшлик умрининг гўзал беш йили кечган севикли университет ва факультетимиз билан хайрлашмоқдамиз. Бу илм даргоҳига боғланган, унга қўнгил берган ёшлар худди бир оила фарзандлари каби бир-биримиз билан қадрдон бўлиб ўсдик, энди ажралмоққа тўғри келади.

Аmmo меҳр қалбларда ҳамиша сақланади, деб умид қилар эдик. Амалда шундай ҳам бўлди.

Университет ректорати Шарқ факультети биринчи бор олий маълумотли ёш мутахассисларнинг ўқишни тугаллаб чиқишларига бағишланган маросимни тантанали равишда ўтказмоққа қарор қилди. Керакли маблағ ажратилди. Тошкентдан 20 км. ма-

софадаги бир истироҳатгоҳда бу маросим ўтказиладиган бўлди. Бугун соат 16 да барча ўқишни битираётган ёшлар, ўқитувчилар, факультет фаоллари жам бўладилар. Университет ажратган транспорт уларни истироҳатгоҳга олиб бориб қўяди. Кечки салқинда ўша истироҳатгоҳда ҳам йиғин, ҳам базм ўтказилади. Кечқурун яна белгиланган транспорт меҳмонларни Тошкентга қайтариб олиб келади. Эрталабдан уч киши тайёргарлик кўрмоқ учун истироҳатгоҳга жўнаганлар.

Ҳамма кўнгли чоғ. Барча ошиқиб бу кечани кутмоқда. Соат 15 да мен факультетга етиб келдим. Олд талабалар аллақачон жамъ бўла бошлаганлар. Ўқитувчилар ҳам йиғилмоқдалар. Ҳалсмай йўлга чиқамиз.

Бирдан мени декан чақираётганини айтдилар. Мен факультет декани Абдурахмон Ҳамрасв ҳузурита кирдим. У билан саломлашдим.

- Ўлтир! – деди декан. Унинг қовоғи солиқ, таъби тирриқ эди. Ўлтирдим. Декан секин гап бошлади.

- Ҳозир дарҳол ўша истироҳатгоҳ сари йўл оласан. У ерга етиб бориб бошлиқларига мана бу хатни топширасан.

Мен декан узатган хатни унинг қўлидан олдим.

- Ўқи, - деди декан.

Хатни ўқиб чиқдим. У бир жумладан иборат эди:

Истироҳатгоҳда бугунга мўлжалланган маросим бошқа вақтга кўчирилди.

Имзо.

Шундан сўнг декан менга бўлган воқеани айтиб берди.

Шарқ факультетидаги битириш маросимига декан юқори идоралардан ҳам меҳмонлар чақирган экан. Бир юқори идора бошлиғи уни бу маросимга таклиф қилганида дебди:

- Шунча ёш йигит-яланғни қизлар билан узоқ истироҳатгоҳга олиб борасизларми. Тадбирингиз бошлангач тезда қоронғу тушадди. Сўнг базм уюштирасизлар. Ундан сўнг нималар юз беришини ўйламабсизлар-да. Дарҳол бу номаъқул ишни тўхтатинг. Уни бекор қилинг!

Ҳамма тобеълар бу бошлиқнинг чўрткесар ва гапидан қайтмайдиган киши эканини билардилар. Декан ҳангу манг бўлиб қолган. Ректорат бу масалага аралашмаган. Бошқа раҳбар идоралардан ҳам садо чиқмаган. Шу сабабли декан бу тадбирни бекор қилишга қарор қилган.

Йиғилган одамларга жавоб бериб юборилди. Энди мен бу қарордан истироҳаттоҳ бошлиқларини хабардор этмоғим керак. Бунинг учун ўша ерга етиб бормоғим лозим. У вақтда бу иш осон эмас эди. Чунки автобус қатнови йўқ. Одамлар фақат йўл-йўлакай бораётган транспортдан фойдаланар эдилар.

Мен дарҳол йўлга чиқдим. Сквердан трамвайга ўлтириб Солор майдонига бордим (ҳозирги Пушкин майдони). У ердан кўл кўтариб бир юк машинасини тўхтатдим-да унга ўлтириб Шўртепага етиб олдим (ҳозир Буюк Ипак йўли. Центр). Бу жой ўша вақтда туман маркази эди. Туман марказидан Чирчиқ сари кетаётган юк машиналаридан бирига чиқиб то ўша Истироҳаттоҳ қаршисидаги манзилгача бордим-да, у ердан пиёда юриб истироҳаттоҳга кириб келдим. Истироҳаттоҳ боғида сайр этиб юрганлар ичида эрталаб факультетдан юборилган уч вакилни учратдим. Улар бир йигит ва икки қиздан иборат. Ўз ишларини бажариб бўлиб энди дам олиб бизнинг келишимизни кутмоқда эканлар. Мен бўлган ишларни айтиб бердим. Шундан сўнг ҳаммамиз истироҳаттоҳ дирекциясига кирдик. Мен бошлиққа факультетимиз декани йўллаган хатни тошширдим. Менинг ҳам ишим битган эди.

Шундан сўнг тўртталамиз кўркем истироҳаттоҳнинг сўлим кучоғида ҳордиқ чиқариб сайрлар қилдик. Қош қорайиб оқшом туша бошлагач, биргаликда Тошкентга қайтдик.

Автомобиль катта йўлдан жадал бормоқда.

Йўл силлиқ ва равон. Атрофни оқшомнинг ёқимли сафоси қоплаган. Далалар ва боғлар устини қоронғу кечанинг қора ҳижоби ўрамоқда. Тоғ томонидан эсаётган юмшоқ селлар юзларни сийпа-лаб ўтади. Ҳар биримизнинг қалбимизда ёшлик эҳтирослари ҳукмрон. Беш йиллик таҳсил йиллари ортада қолди. Энди катта умр йўлининг дастлабки масофалари келмоқда.

Узоқдан жимжимадор Тошкент чироқлари ҳам кўриниб қолди. Ҳадемай сеvimли шаҳримиз бағрига чўмамиз.

Эй гўзал, салобатли, сермазмун ва улугвор Тошкент! Ёшлик йилларимизнинг илк муҳаббати сенга тушгани аниқ! Ҳали хом, пишмаган, ҳаёт йўлларида қоқила-қоқила сенга етишган, сени маҳкам тутган, сенга кўнгил берган авлодни бағрингга маҳкам босиб, суйиб-ардоқлаб вояга етказдинг. Умрнинг энг маъсум, умидвор, тотли онлари сенда кечди ва камол сари йўл олди. Муҳтарам устозлар, қадрдон дўстлар даврасини менга сен бағишладинг, чанқоқ кўнгилларга илм чашмасидан тўлиқ баҳра берган

сенсен: ёшлик умрнинг лаззатлари, изтироблари, қувончлари ва дардлари сен билан чамбарчас боғлиқ.

Камол топ гўзал Ватанимнинг гўзал пойтахти. То тирикман сенга муҳаббатим ўчмайди!

*Азиз Хўқанди латифда иқомат айлади оз
Тошканди дилкаш аро бўлди илмга ҳамроз
Ватан қучоғида ўтган умрнинг ҳар куни соз
Навоий бўлмасиға озими Ироқу Ҳижоз
Назоҳати мулки Ҳирий эрур боис.*

(Навоий ғазалига Азизий боғлаган мухаммасдан бир банд).

Маъноси:

*Азиз латофатли Хўқанд шахрида оз яшаган
У дилкаш Тошкандга келиб илмларни ўрганди.
Ватаннинг қучоғида ўтган умрнинг ҳар куни соз бўлади.
Навоийнинг Ироқу Ҳижоз томонларга кетмаслигининг сабаби
Она шахри Ҳиротнинг гўзаллиги туфайлидир.*

Тошкент. 2003 йил.

Босишга 13.03.2006 й. рухсат этилди. Бичими 60 x 84 ¹/₁₆.
Шартли босма табоқ 2,75. Алади 200 нусха.

«Раззоқов О.Ж.» ХТ босмахонасида chop этилди. Буюртма №
Тошкент ш., Навоий қўчаси, 30-уй.